

СТАРА ГРОБЉА И БЕЛЕЗИ ОД 13. ДО 17. ВЕКА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ЉИГ

Александар Ђукић

Удружење за неговање културног наслеђа „Челник”, Љиг

e-mail: alekdjukic@yahoo.com

Претходно саопштење

Примљено: 30. 4. 2022.

УДК: 904:726.82(497.11)“12/16”

Прихваћено: 3. 8. 2022.

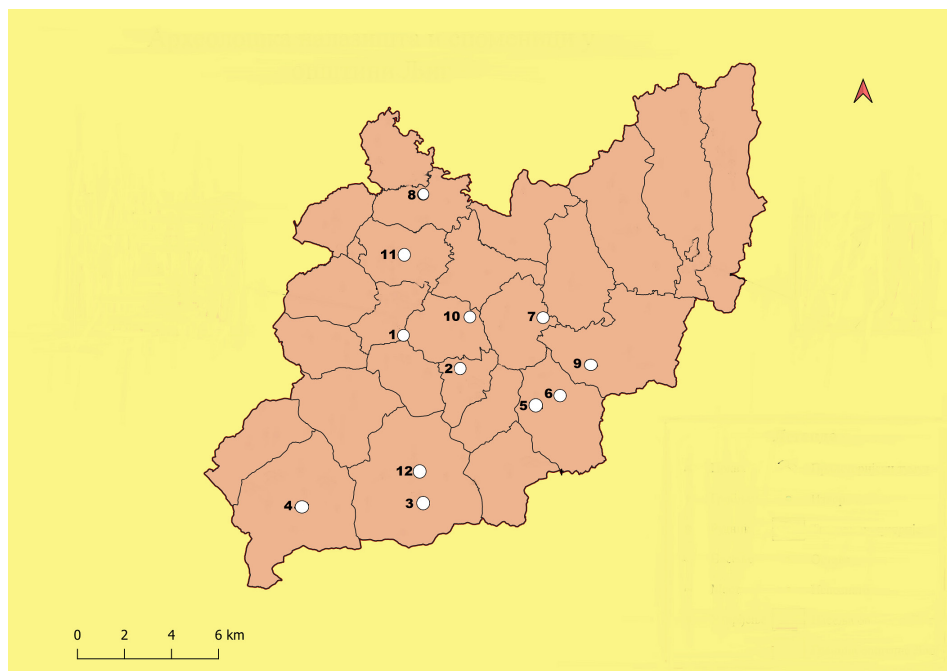
Апстракт: *Стара гробља на територији општине Љиг спадају у далеко најбројнију врсту археолошких локалитета. Приликом анализе грађе, прикупљене у досадашњим истраживањима и нове грађе коју је прикупило Удружење за неговање културног наслеђа „Челник” из Љига, дошло се до првих прелиминарних закључака. Према досадашњем стању истражености стара гробља на територији општине Љиг могу се поделити у две основне хронолошке фазе: 1) старију – која се датује у период с краја 13. и почетка 14. века и траје до краја 17. века, 2) млађу – која обухвата период од почетка 18. века и траје до данас. У овом раду бавићемо се старијом фазом старих гробља на територији општине Љиг.*

Кључне речи: *стара гробља, Љиг, Качер, надгробни белези, стећци*

Уводне напомене

Према географској регионализацији Србије, територија општине Љиг (карта 1) представља контакт зону између две целине чију границу представља река Љиг. Прва, већа целина припада Шумадији и обухвата источне делове општине Љиг уз реку Качер. Друга, мања целина на западу припада северозападној средишњој Србији и дели се на две функцијске колубарске зоне. У регионално-географском погледу, општина Љиг се налази у оквиру Горњоколубарског басена и припада Колубарском округу у централној Србији (Б. Тошић 2006, 187–188).

О постојању старих гробља и усамљених белега на територији данашње општине Љиг, прве податке дао је Феликс Каниц, који средином 19. века пише о остацима средњовековних цркава у Бау и Славковици, а бележи и постојање једног „богумилског” саркофага у овом селу (Ф. Каниц 2007, 446). Запис о остацима старе цркве и гробља у Дићима први оставља генерал Јован Мишковић у свом опису Рудничког округа из 1872. године (Ј. Мишковић 1872, 321). Почетком 20. века своје записе о старинама у селима Качерског среза, у чијем саставу су се налазила села са десне стране реке Љиг, оста-

Карта 1. Прва фаза старих гробаља на територији општине Љиг: 1. Љиг – Мађарско гробље; 2. Дићи – Манастирине; 3. Славковица – Манастирине; 4. Ба – Црква Светог Илије; 5. Штавица – Манастирине; 6. Штавица – Маџари; 7. Ивановци – Мађарско гробље; 8. Јајчић – Маџарац; 9. Козељ – Црквине; 10. Бранчић – Мађарско гробље; 11. Цветановац – Имање Павловића; 12. Славковица – Двориште

Map 1. The first phase of the old cemeteries in the territory of the municipality of Ljig: 1. Ljig – Mađarsko Groblje; 2. Dići – Manastirine; 3. Slavkovica – Manastirine; 4. Ba – Crkva Svetog Ilije (Church of St. Elias); 5. Štavica – Manastirine; 6. Štavica – Madžari; 7. Ivanovci – Mađarsko Groblje; 8. Jajčić – Madžarac; 9. Kozelj – Crkvine; 10. Brančić – Mađarsko Groblje; 11. Cvetanovac – Imanje Pavlovića; 12. Slavkovica – Dvorište

вља Милоје Т. Ракић. Он пише да у атару села Ивановци постоји локалитет „Маџарско гробље”,¹ на ком има „великог камења” (М. Т. Ракић 1905, 816–817). Бележећи старине у Славковици, Љуба Павловић спомиње да се на месту званом „Двориште” налазе „2 врло висока, вертикално у земљу убудена стећка без натписа, за које сељаци држе да су споменици из доба

¹ М. Т. Ракић пише и о постојању „мађарског гробља” у атару села Пољанице, где данас нема помена таквог топонима, али како се споменути локалитет заправо налази на граници села Ивановци и Пољанице, јасно је да се ради о једном истом локалитету. Такође, М. Т. Ракић спомиње локалитете Црквине у Штавици и „развалине неког старог манастира” у Козељу без ближих података (М. Т. Ракић 1905, 808, 835). На оба локалитета касније је констатовано постојање стећака.

српске државне самосталности у средњем веку” (Јб. Павловић 1907, 938). Након Другог светског рата, током великог археолошког рекогносцирања терена НР Србије, простор Љишког среза обишли су Милутин и Драга Гарашанин и том приликом забележили прве систематске податке о средњовековним локалитетима на овом простору. Тада су добијени подаци о старим гробљима у Љигу, Бау и Бранчићу, али без ближих података (М. Гарашанин, Д. Гарашанин 1956, 235, 257–258).

Прву комплетну слику средњовековног локалитета са старим гробљем на територији општине Љиг дао је Димитрије Мадас приликом археолошких истраживања локалитета Манастирине у Славковици у периоду 1972–1978. године, када је екипа Завода за заштиту споменика културе из Крагујевца систематски истражила средњовековну цркву са некрополом на овом локалитету (Д. Мадас 1984, 11–17). Следећа археолошка ископавања некрополе стећака са средњовековном црквом обављена су на локалитету Манастирине у селу Дићи у периоду од 1991. до 1993. године. Овим ископавањима руководила је екипа Завода за заштиту споменика културе Ваљево са археологом Ж. Жежом на челу. Том приликом откривено је преко 180 надгробних плоча – стећака на овом локалитету (Ж. Жеж 1993, 85–89). Након тога, спроведена су мања истраживања на локалитету Манастирине у Дићима током 2019. године под руководством археолога Марије Единборо, Кевина Единбороа са Универзитета у Мелбурну и Радивоја Арсића из Завода за заштиту споменика културе Ваљево.

Од 2019. године до данас траје обилазак терена екипе из Удружења за неговање културног наслеђа „Челник” из Љига са аутором текста и историчаром Немањом Максимовићем на челу, а уз стручну сарадњу са Заводом за заштиту споменика културе Ваљево. Обилазак је резултовао проналаском једног средњовековног слемењака на локалитету Маџарац у селу Јајчић, који досад није регистрован у научној литератури. Уз ово, екипа Удружења „Челник” обишла је локалитете на територији општине Љиг који су у литератури забележени узгредно без подробнијих података, а на којима је регистровано постојање стећака. Резултати тих обилазака биће приложени у даљем тексту.

Локалитети

На основу анализе података из старије грађе и нових података до којих се дошло приликом теренског рада чланова Удружења „Челник” од 2019. до 2022. године, проширен је списак старих гробља на територији општине Љиг. Тако је до сада регистровано 13 локалитета, од чега је данас

Сл. 1. Локалитет: Љиг – Мађарско гробље, слемењаци 1 (лево) и 2 (десно)

Fig. 1. Site: Ljig – Mađarsko Groblje, trunks with gable roofs 1 (left) and 2 (right)

видљиво девет, три локалитета позната су само у литератури, а један нам је познат само из прича мештана. Овде ће бити изложени подаци о појединачним локалитетима. Позиције локалитета, означене црним тачкама, приказане су на карти 1.

1. Љиг – Мађарско гробље

Изнад варошице Љига на месту званом Беле стене, односно гребену који раздваја села Гукош и Бранчић, налази се гробље на доминантном вису са леве стране пута Љиг–Дићи, које користе мештани Љига и поменуто два села. У литератури је овај локалитет забележен под називом Мађарско гробље током великог археолошког рекогносцирања простора НР Србије педесетих година 20. века (М. Гарашанин, Д. Гарашанин 1956, 257). Гробље је подељено између Љига, Гукоша и Бранчића на три засебне целине у којима се групишу гробови житеља ова три места. Гробови су груписани око центра гробља и оријентисани су у смеру запад–исток. Континуитет сахрањивања на овом гробљу постоји од средњег века до данас, а најстарији споменици налазе се на јужном и источном делу гробља. Средњовековном хоризонту припадају три слемењака без постоља и један мали сандук са благо израженим постољем, који ће овде бити детаљније описани:

Слемењак 1 (сл. 1). Налази се на југоисточном делу некрополе. Начињен је од игнимбрита, солидно клесан у облику петостране призме без постоља, благо конкавног ненаглашеног гребена, благо заобљеног на западној страни. Слемењак је утонуо ка југу, тако да је јужна страна остала у земљи. Нема видљивих украса. Дужина је 160 цм, ширина је 50 цм, а видљива висина на највидљивијој северној страни 60 цм. На северној страни удубљена је ниша неправилне правоугаоне основе, дубине 6 цм, дужине 124 цм и ширине 27 цм. Остатак поља изван нише на западу и са горње и са доње стране износи 18 цм, док се на истоку то поље сужава надоле, па је тако његова ширина са горње стране 18 цм, а са доње 10 цм. Простор између нише и почетка слемена износи 10 цм. Оријентисан је у смеру запад–исток, са благим скретањем ка североистоку.

Слемењак 2 (сл. 1). Налази се на југоисточном делу некрополе, мало североисточније од слемењака 1, са којим је паралелан. Такође је начињен од игнимбрита, солидно клесан у облику петостране призме без постоља, благо конкавног ненаглашеног гребена, благо заобљеног на западној страни. Слемењак је утонуо, тако да су му цела јужна страна и један део слемена остали у земљи. На североисточној страни је оштећен и један део недостаје. На овој страни слемена уклесана су два мала једноставна крста, један латински, а други грчки.

Дужина слемењака износи 160 цм, док видљива ширина износи 57 цм, а видљива висина на северној страни је 33 цм. Као и код слемењака 1, тако и овде на северној страни постоји удубљена ниша дубине 8 цм. Њена претпостављена дужина износи 134 цм (са доње стране слемењак је оштећен и недостаје део где се ниша завршава), а видљива ширина износи 14 цм. Слемењак 2 је оријентисан у смеру запад–исток, са благим скретањем ка североистоку.

Слемењак 3 (сл. 2). Мало југозападније од слемењака 1 и 2 налази се монолитни слемењак 3, мало другачији од претходна два. Начињен је од игнимбрита у облику петостране призме без постоља, лоше клесан без украса, накривљен и видно оштећен на јужној страни. Његова дужина износи 111 цм, ширина 54 цм, а видљива висина 62 цм. Углављен је између савремених гробница оивичених соклама и оријентисан у смеру запад–исток.

Сандук (сл. 3). Налази се на северозападној страни некрополе међу споменицима из 19. века. Начињен је од игнимбрита у облику правоуглог паралелоипеда са благо израженим постољем троугаоног пресека, лоше клесан без украса, оштећен и накривљен према јужној страни. Дужина без постоља сандука износи 100 цм, ширина без постоља 42 цм, висина са по-

Сл. 2. Локалитет: Љиг – Мађарско гробље, слемењак 3
Fig. 2. Site: Ljig – Mađarsko Groblje, trunk with a gable roof 2

Сл. 3. Локалитет: Љиг – Мађарско гробље, сандук
Fig. 3. Site: Ljig – Mađarsko Groblje, trunk

стољем износи 32 цм, а без постоља 18 цм. Ширина постоља се креће од 4 цм на северној и јужној страни до 6 цм на јужној и источној. Оријентисан је у смеру запад–исток.

На јужној страни гробља постоји неколико грубо клесаних плоча које се не могу хронолошки тачно одредити. Највећи број тих плоча је без украса, а од мотива на њима се јављају малтешки крст и једноставно урезан грчки или латински крст. Занимљива је једна велика грубо клесана плоча од пешчара са мотивом малтешког крста, изнад које је постављен мањи рустични усадник, такође од пешчара.

Треба напоменути и то да се на пошумљеним падинама испод гробља налази низ мањих каменолома игнимбрита од којег је израђена велика већина старих споменика на овом и многим другим гробљима у околини Љига. Непосредна близина гробља наводи на закључак да је камен из ових каменолома коришћен за израду надгробних споменика.

2. Дићи – Манастирине

У селу Дићи, осам километара од Љига, на траси Ибарске магистрале и ауто-пута „Милош Велики” између Љига и Горњег Милановца са леве стране, налази се локалитет Манастирине у подножју Главичког брда, где се налази средњовековна црква – задужбина челника Влгдрага са некрополом и савременим гробљем.

Уз цркву доминирају густо збијене надгробне плоче. Првобитно их је откривено преко 180 око цркве и још 11 у припрати (Ж. Жеж 2001, 141). Током припреме за конзерваторско-рестаураторске радове 2013. године, западно од цркве откривено је око 50 нових надгробних плоча (сл. 4). Прва четири реда новооткривених надгробних плоча очувана су *in situ*, док је остатак плоча, удаљенијих од цркве махом дислоциран, а многе плоче су и фрагментоване. Остаци још две надгробне плоче откривени су током изградње звоника, северозападно од цркве, а још неколико плоча може се уочити југозападно од цркве међу споменицима из 19. и с почетка 20. века. Током археолошких ископавања 2019. године у западном сектору некрополе, испод грубо отесаних плоча од пешчара, пронађена је још једна фрагментована, пластично моделирана надгробна плоча, која данас стоји на површини земље. Такође, током конзерваторско-рестаураторских радова на западном делу средњовековне некрополе током 2021. године откривене су још три плоче. Према последњем бројању, данас на локалитету Манастирине у Дићима постоји укупно око 300 хронолошки блиских надгробних плоча, распоређених у 20 редова, од чега је 11 редова испред цркве на западној страни гробља, по осам са

Сл. 4. Локалитет: Дићи – Манастирине, новооткривени део гробља
(извор: Завод за заштиту споменика културе Ваљево)

Fig. 4. Site: Dići – Manastirine, a new-found part of the graveyard
(source: Institute for the Protection of Cultural Monuments Valjevo)

северне и јужне стране цркве, а свега један ред налази се источно од цркве, односно иза апсиде. Треба напоменути да је велики део надгробних плоча с временом повађен и однесен са локалитета, нарочито са парцеле северно и северозападно од локалитета.

3. Славковица – Манастирине

Подно Рајца, на 8 км од Љига, пратећи Иконића врело, које гради Славковачку реку, у засеку Иконићи наилази се на Цркву Ваведења Пресвете Богородице, или у археолошкој литератури – локалитет Манастирине. Локалитет се налази на узаном платоу подно брда Кормета, које се уздиже источно и јужно од цркве, док се на западној страни налази јаруга потока. Према северу се шири левкаста увала, одакле долази сеоски пут до локалитета. На овом потезу откривени су остаци средњовековне цркве и некрополе (Д. Мадас 1984, 11–17).

Око средњовековне цркве с временом се почела формирати некропола на редове оријентисане у смеру север–југ. Површина некрополе првобитно је износила око 1,5 ха са највећом густином гробова око саме цркве. Укупно су откривене 44 надгробне плоче, од којих је шест дислоцираних. Према степену обраде могу се поделити на необрађене, полуобрађене и обрађене. Необрађених је било 20, полуобрађених 20 и 4 обрађене. Плоче су израђиване од локалног сивог пешчара, а само једна од сиге, односно игнимбрита. Од мотива на плочама се јављају једноставни крстови, плитко уклесани, разгранати крст на престолу и бордуре у виду две паралелне линије. Посебно је занимљива композиција на плочи бр. 40. Плоча је оивичена бордуром која чини облик куће са двосливним кровом. Унутар овог простора налазе се три велика концентрична круга, чији је међупростор испресецан зракасто распоређеним урезима. На плочи бр. 14 постоји и натпис: „овај камен Чучина Добросава раба божиа”, који је датован у време око 1380. године. Уз плоче, откривена су и четири усадника, од којих је један начињен од игнимбрита, а три од сивог пешчара. Занимљив је један слемењак са двосливним кровом и постољем. На његовим бочним странама налазе се равне нише, плитко увучене у односу на раван. Димензије овог слемењака су: 1,75 x 0,75 x 0,82 а израђен је од локалног пешчара (Д. Мадас 1984, 37–50).

У порти обновљене цркве налази се преко 30 дислоцираних надгробних белега у облику усадника, мањих димензија, израђених од сиге, у облику латинског крста, антропоморфног крста или стеле са потковичасто изведеним горњим краком, као и неколико вертикално усађених стела. Слични облици појављују се и у околини Новог Пазара и датују се у период од 13. до 16. века (Ј. Ердељан 1996, 51–62). Д. Мадас није посветио пажњу овим усадницима у свом раду, па су они до данас остали незапажена појава на овом локалитету. Сви су дислоцирани и оштећени. Њихов облик и материјал од ког су израђени представљају јединствену појаву на истраженом простору (сл. 5).

4. Црква Светог Илије у селу Ба

У селу Ба, на бигреној заравни при изворишту реке Љиг налази се средњовековна Црква Светог Илије са околним гробљем и старим звоником, датована у почетак 15. века. Са свих страна, изузев северне стране, опкољена је стрмим падинама суворског Гучева, обраслим буковом шумом. На северној страни се спушта бигрени плато у дубоку долину реке Љиг, где се налази и једна мања пећина, више као нека врста проширене поткапине која је раније служила као испосница, чему сведоче трагови преградног зида на улазу у окапину (Ж. Жеж 1999, 229–231).

Приликом археолошких ископавања изван црквене порте констатовано је постојање некрополе око цркве, на чије су трагове наишли мештани 1988. године копајући канал за цевовод западно од цркве (Ж. Жеж 1999, 232–233). Будући да резултати ископавања некрополе нису публиковани и да данас нема видљивих трагова надгробних белега, остали смо ускраћени за прецизније податке. На основу тога што је Ј. Мишковић видео некакво „старинско гробље без натписа” северно од цркве (Ј. Мишковић 1875, 142–145), можемо само претпоставити да се наишло на остатке људских скелета при копању канала западно од цркве и да се некропола протезала ка западу до почетног дела тока реке Љиг, која извире поред цркве, и северно до краја бигрене заравни испод које се налазила камена поткапина.

5. Штавица – Манастирине

Са леве стране Ибарске магистрале идући од Љига ка Горњем Милановцу, испред штавичког тунела, налази се издигнути потез звани Манастирине. Према предању, на овом месту се некада налазила црква. Данас се на овом потезу може видети камени стуб, део часне трпезе из олтара некадашње цркве и поломљена камена плоча, која је највероватније стајала на стубу часне трпезе. Милоје Т. Ракић бележи 1905. године постојање часне трпезе и зицина цркве на овом локалитету као и да је ту пронађено неколико „златних новаца са латинским натписима”, који су завршили код једног од мештана села (М. Т. Ракић 1905, 835).

Испод површинског слоја земље налази се надгробна плоча израђена од истих материјала као и оне у Дићима и значајно је оштећена приликом орања. На њој је видљив украс у виду пластично изведеног круга. Мештани села кажу да је на овом потезу било много више оваквих споменика, али су повађени педесетих година 20. века и искоришћени за изградњу сеоског дома у Штавици. Такође, један део локалитета уништен је приликом изградње Ибарске магистрале у исто време када је грађен и сеоски дом.

6. Штавица – Маџари

На једној главици изнад сеоске цркве и школе према Ивановцима, налази се потез звани Маџари, оивичен каналима Тисавица и Грабовац. Главица је издељена у три парцеле, од којих је централна у густој шуми, а западна и јужна парцела су ливаде. На овај локалитет је Удружењу „Челник” указао Радош Којић из Штавице, коме је претходно ово место показао Милутин Ковачевић из Дића.

У шуми се налази 25 видљивих надгробних плоча од тврдог пешчара и један високи усадник. Плоче су постављане у правилне редове и заузимају централни део главице. На њима нема натписа ни орнамената, а клесане су веома рустично, тако да су готово аморфне. Оријентисане су у смеру запад–исток, а поједине плоче су испомеране и оријентисане у смеру север–југ. На западној парцели налазе се три усадника од игнимбрита, од којих су два очувана, док је трећи знатно оштећен и видљив свега тридесетак центиметара. Усадници су оријентисани у смеру запад–исток. На јужној парцели нема видљивих споменика.

Према речима Радоса Којића из Штавице, који је био сведок догађаја, доста споменика са Маџара је повађено након 1945. године, а споменици су завршили у темељима сеоског дома. Међу уклоњеним споменицима налазиле су се и плоче и усадници, а према Радосевој реконструкцији, усадници су доминирали на западној и јужној парцели, док су плоче биле у централној, односно североисточној зони.

7. Ивановци – Мађарско гробље

На граници села Ивановци и Пољанице, на десној страни Качера, по врху једне косе иде пут који раздваја два села и води ка Моравцима. С леве стране тог пута налази се локалитет Мађарско гробље, о коме говори и Милоје Т. Ракић 1905. године, напомињући да на том локалитету има „великог камења” (М. Т. Ракић 1905, 817). Према казивању Зорана Бушића те Ненада и Предрага Николића из Ивановаца, то место у селу је познато као гробље и на њему се не обрађује земља, а уз гробље постоји и некакав стари бунар.

Локалитет је позициониран на брежуљку, оријентисаном у смеру североисток–југозапад са нагибом који се пење ка североистоку. На терену су данас видљиви белези у облику веома рустичних необрађених плоча са бачвастим сводовима и неколико обрађених плоча, од којих су на двама видљиви орнаменти. Укупно је видљиво око 15 оваквих плоча. Уз то, видљив је и један мањи усадник и три аморфна надгробна споменика. Од мотива, на белезима се јављају латински и грчки крст, крст у квадрату, латински крст са луковичастим круговима на ивицама кракова (сл. 6) итд. Материјал од ког су израђивани белези углавном је вагански гранит лошег квалитета, кречњак и туф. При врху брега, на његовој североисточној страни, налази се једна мања, вештачки направљена зараван оријентације исток–запад.

Сл. 5. Локалитет: Манастирине – Славковица, усадници од сиге

Fig. 5. Site: Manastirine – Slavkovica, tombstones made of tufa

8. Јајчић – Маџарац

У селу Јајчић налази се потез звани Маџарац. Обухвата сеоско гробље, једну шуму и пространу ливаду са великим храстом који служи као војни оријентир и под заштитом је државе. Локалитет је први пут евидентиран почетком педесетих година 20. века приликом великог археолошког рекогносцирања простора НР Србије (М. Гарашанин, Д. Гарашанин 1956, 258). Савремено гробље се може датовати у крај 18. и почетак 19. века с обзиром на неке веома рустичне и аморфне примерке надгробних споменика са уклесаним крстовима.

Испод гробља и шуме налази се ливада карактеристичног главичастог облика. Испод ње је велики храст, под којим има неколико савремених надгробних споменика. Потпуно неочекивано, мало ниже од храста наишло се на стећак у облику ниског бачвастог слемењака без постоља са пластично изведеним крстом на западној страни слемења (сл. 7). Слемењак је оријентисан у правцу исток–запад и није *in situ*. Клесан је грубо од игнимбрита и осим пластичне представе крста, нема других украса или натписа. Његове димензије су: дужина 115 цм, ширина 43 цм (по средини), висина 35 цм. Димензије пластично изведеног крста су: дужина: 40 цм, ширина 35 цм, док су горња три крака дебљине 9 цм, а доњег крака 8 цм. Дебљина пластике је 1,5 цм.

Сл. 6. Локалитет: Ивановци – Мађарско гробље

Fig. 6. Site: Ivanovci – Mađarsko Groblje

Из разговора са мештанима, сазнало се да је слемењак некад био изнад храста у њиви главичастог облика. Прича се да је било више таквих каменова, али да су склањани јер су сметали при орању. Такође, Маџарац су походили разни ловци на закопано благо јер се приповеда да је близу храста, испод камена, закопан ћуп са златом. Једна легенда која је овом приликом забележена каже да ће „злато на Маџарцу бити ископано само уз помоћ два црна вола близанца”. Прича се такође да је недавно нешто ископано из земље и да је полиција вршила увиђај. На месту ископаног предмета видели су се обриси извесне посуде.

9. Козељ – Црквине

У засеоку Црквине, уз леву обалу Козељице налази се њива на којој се по предњу налазила црква. На површини земље нема видљивих трагова објекта, али су мештани при дубљем копању на том месту наилазили на камене плоче. Милоје Т. Ракић, говорећи 1905. године о старинама у селу Козељ, каже „да су у долини Манастирског потока биле развалине неког

старог манастира...”² али остаје нејасно да ли се мислило на Црквине уз реку Козељицу или на другу сакралну грађевину. Овај локалитет сумарно је забележен и педесетих година 20. века приликом великог археолошког рекогносцирања простора НР Србије, али без ближих детаља.³

10. Бранчић – Мађарско гробље

Педесетих година 20. века приликом великог археолошког рекогносцирања простора НР Србије, тадашњи љишки свештеник Стеван Поповић посведочио је да се код куће Јанковића из Бранчића налази Мађарско гробље, на ком има стећака (М. Гарашанин, Д. Гарашанин 1956, 258). Поједини мештани Бранчића и данас причају о постојању некаквог масивног камења у једној шуми која се налази на извесној падини. Ти споменици су украшени, а међу мотивима се налазе и представе полумесеца, али до закључења овог текста, локалитет није пронађен.

11. Цветановац – Имање Павловића

Педесетих година 20. века приликом великог археолошког рекогносцирања простора НР Србије, у Цветановцу је забележено постојање локалитета на имању породице Павловић, на ком се по предању налазила црква од које нису остали никакви остаци и гробље са кога су споменици повађени и узидани у пропуст на путу с леве стране некадашње трасе пруге Лајковац–Љиг код 96,3 км. Према сећању тадашњих мештана, у питању су биле дугуљасте четвртасте плоче неправилно отесане са урезаним крстом и крстом у кругу (М. Гарашанин, Д. Гарашанин 1956, 259). Није могуће хронолошки и стилски одредити ове плоче будући да их више нема на терену. Индикативан је само податак да је при градњи чесме „Љаљинац” 1934. године у овом селу, као сполија искоришћен један камен са пластично изведеним полумесеком и звездом. Приликом реновирања ове чесме 2009. године, овај мотив је зазидан.

12. Славковица – Двориште

Бележећи старине у Славковици, Љуба Павловић спомиње да се на месту званом Двориште налазе „2 врло висока, вертикално у земљу убодена стећка без натписа, за које сељаци држе да су споменици из доба српске државне самосталности у средњем веку” (Љ. Павловић 1907, 938). Данас је

² М. Т. Ракић, *Качер*, Београд, 1905, 808.

³ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, „Козељ”, у: *Археолошка налазишта и споменици у Србији II*, 22.

потез Двориште у власништву породице Даничић, али власници не памте постојање надгробних обележја на свом имању.

13. Ба – Стећак

У попису средњовековних археолошких налазишта у централној Србији 1956. године, забележено је постојање једног стећка у виду „богумилског саркофага”, без подробнијих података (М. Гарашанин, Д. Гарашанин 1956, 235). Мештани села Ба данас не знају за постојање овог стећка.

Облици и бројно стање белега

Када говоримо о облицима надгробних белега из старије фазе гробаља у околини Љига, најпре се можемо ослонити на њихову класификацију, говорећи додуше о облицима стећака, али таква подела одговара стању на терену. Према Е. Зечевић, белези се могу поделити на шест основних врста: 1) плоче, 2) сандуке, 3) слемењаке, 4) усаднике, 5) крстаче и 6) аморфне белеге (Е. Зечевић 2005), с тим да на истраживаном простору још увек нису констатовани белези у облику крстача.

Приликом пописа старих гробаља у околини Љига почетком педесетих година 20. века, нису дати прецизнији подаци о броју надгробних белега. Наведена су свега четири слемењака на два локалитета, што понавља Ш. Бешлагич у свом попису (Š. Bešliagić 1971, 418–419). Према попису Е. Зечевић из 2005. године, број старих надгробних белега износи 240, од чега су 235 плоче, а пет слемењаци (три са постољем, један без постоља и један без ближих података), на укупно четири локалитета. Према овом попису, на територији општине Љиг постоји око 440 надгробних белега на седам локалитета, од чега су 385 у облику плоча, око 40 усадника, пет су слемењаци, три аморфна и један сандук.

Положај гробаља

Некадашњи житељи области која данас припада територији општине Љиг пажљиво су бирали место где ће сахрањивати своје ближње. Према положају познатих старих гробаља на споменутој територији могу се одредити одређена правила. Гробља су најчешће формирана око црква. То је случај са гробљима у Дићима, Славковици, Бау, али и у Штавици (Манастирине) и Козељу. Сваки од ових локалитета налази се на речним терасама, на узвишењу заштићеном од поплаве, с тим да је црква у Славковици направљена на нешто неприступачнијем и стрмијем терену. Некропола у Јајчићу се налази на једној главици уз речни ток Љига, на његовој

левој обали, али на овом локалитету нису откривени остаци црквене архитектуре, нити топоним који би указивао на објекте сакралног карактера. За гробља су такође биране доминантне главице и врхови гребенова. То је случај са гробљима у Љигу, Штавици (Маџари) и Цветановцу (?), док је гробље у Ивановцима на почетку једног гребена. Према описима које су дали мештани села Бранчић, старо гробље у овом селу налази се на падини увученој у односу на долину Качера, што је јединствен случај на истраживаном простору.

Некрополе у Јајчићу и Бранчићу налазиле су се у непосредној близини насеља, на удаљености од свега 100–200 метара, о чему нам сведоче налази лепа, зелено и жуто глазиране, црвенкасто печене керамике фине фактуре и новца Твртка I Котроманића (1353–1391), који се могу датовати у 14–15. век.⁴ Црква и гробље у Дићима и локалитет Манастирине у Штавици, налазили су се уз трасу пута који је водио од Београда долином Колубаре и Љига ка Руднику (Г. Шкриванић 1974, 103–109).

Положај одређених некропола на истраживаном простору даје нам основ за претпоставку о постојању граничних гробаља, чија је секундарна функција била међа између два села. Гробље у Ивановцима позиционирано је на почетку благог гребена који се спушта ка реци Качер и данас раздваја села Ивановце и Пољанице. Положај ове некрополе наводи на закључак да се ради о гробљу које је представљало међу између два села. Главица на којој се налази Мађарско гробље у Љигу некада је представљала границу између села Гукоши и Бранчићи, која такође иде врхом гребена. Исто се може рећи за локалитет Маџари у Штавици, који се налази близу данашње границе овог села и Козеља, на врху једног гребена. Из историјских извора нам је познато да су међе у средњовековној Србији биле од прворазредног значаја за становништво. Атар села морао је бити јасно омеђен због правно-имовинских питања и обавеза сваког села. Међа представља физичку и духовну персонификацију својине над земљом и могу је представљати природне препреке, али и вештачке, па тако наилазимо на случајеве где су „мрамори” представљали сеоске међе (С. Мишић 2019, 35–48). С обзиром на то да је гробље препрека коју је тешко померити, оно представља идеалну неповредиву сеоску међу, а будући да је међа такође власништво одређеног села, тако су вероватно регулисана и правила ко се може сахрањивати на одређеном гробљу.

⁴ Податак о проналаску новца Твртка I односи се на село Бранчић, а податак је добијен од локалног становништва. Идентичан керамички материјал појављује се у оба села у непосредној близини некропола.

Клесарске радионице

На основу анализе материјала од којих су клесани надгробни белези, извршене на основу петролошке анализе лежишта камена на територији општине Љиг коју су дали М. Милојевић и Ј. Ћалић (М. Милојевић, Ј. Ћалић 2006, 6–7), материјали за клесање надгробних белега на истраженом терену могу се поделити у три основне врсте: 1) игнимбрит, 2) пешчар и флиш и 3) ситнозрни гранит. Изузетак представљају надгробне плоче челника Влгдрага и његове породице из старе цркве у Дићима, израђене од белог мермера какав се вади на Венчацу, односно селу Бања код Аранђеловца.

Најзаступљенији материјал за израду надгробних белега у околини данашњег Љига јесте игнимбрит, односно туф. Лежишта ове вулканске стене налазе се у мањим лежиштима која нису територијално груписана, претежно у долини Качера, а нарочито у Љигу, Бранчићу, Гукошу и Дићима, где су ова лежишта најмасивнија (М. Милојевић, Ј. Ћалић 2006, 6–7). Нема их на левој обали Љига, нити у горњем току Качера, али ни јужно од Дића, већ само у наведеним селима. Тек се у околини Острвице под Рудником наилази на другу групу лежишта вулканских стена у ближој околини.

Игнимбрит је шупљикава и мека стена попут сиге, лак је за обраду, али се брзо круни и није нарочито квалитетан грађевински материјал. На више локација у околини Љига и данас су видљиви стари каменоломи где је игнимбрит вађен и на лицу места обрађиван. Низ таквих мањих каменолома постоји у подножју Мађарског гробља у Љигу, које се спушта ка долини Качера. Ови каменоломи удаљени су од гробља од неколико десетина до највише 300 метара. У њима нема видљивих трагова материјалне културе који би могли потпомоћи њиховом хронолошком одређењу, али с обзиром на то да су слемењаци на Мађарском гробљу у Љигу прављени од истог тог игнимбрита, логична је претпоставка да су клесани у непосредној близини гробља где су велика лежишта овог камена. Игнимбрит је један од основних материјала за клесање надгробних плоча у Дићима. Саркофази у призиданој капели средњовековне цркве у Славковици такође су израђени од игнимбрита, као и још неколико белега. Од истог материјала клесан је и слемењак у Јајчићу и пар белега на Мађарском гробљу у Ивановцима.

Пешчар се налази на више локација на територији општине Љиг, што у виду већих компактних стена, што у виду флишева. Лежишта компактног пешчара налазе се у Славковици, Кадиној Луци, Велишевцима и на неколико изолованих мањих места у Моравцима, док се флиш налази на много ширем простору који обухвата споменута места, али и долину Качера и Драгобиља. Пешчари доминирају на старим гробљима у Славковици

и Штавици, а у већој мери их има и у Дићима. Плоче од овог материјала углавном су необрађене или полуобрађене. Тек је неколико брижљиво обрађених примерака у Славковици, док су оне на Маџарима у Штавици изразито рустичне. Будући лак за обраду и веома распрострањен, пешчар као материјал за рустични надгробни белег могле су користити породице за обележавање гробова својих умрлих и мимо мајсторских радионица.

Гранит је присутан у околини Љига западно од Славковице у виду кварцлатита и дацита, у атару села Живковци и око брда Вагана близу Аранђеловца у виду гранита – моноцита (М. Милојевић, Ј. Ћалић 2006, 6–7). Овај материјал тежи је за обраду и стога скупљи и недоступнији. Надгробни белези од ових материјала налазе се у Дићима и на Мађарском гробљу у Ивановцима. Од 300 надгробних плоча у Дићима, свега њих 29 је начињено од ситнозрног гранита. Иконографске представе и начин обраде гранитних плоча и плоча од других материјала у Дићима и Ивановцима не разликују се, што говори да су исти клесари користили све доступне материјале и обрађивали их у складу са платежном моћи наручиоца. Остаје отворено питање порекла сировина за израду гранитних надгробних белега. На оба локалитета где се јављају гранитне плоче приметне су варијанте сивкастог и црвенкастог гранита. За један број белега сигурно се може рећи да је пореклом из Славковице и околине, док се извесна лежишта црвенкастог гранита налазе на граници између села Козељ и Пољанице, што је непосредна близина споменутих локалитета.

Треба напоменути и да су слемењаци са Мађарског гробља у Љигу потпуно идентични слемењаку из Славковице. Њих одликује благо наглашено слеме на две воде и увучене нише на бочним странама, што може значити да су ови стећци, ако нису синхрони и ако их није правио исти мајстор, сигурно израђивани по међусобном узор.

Мотиви на белезима

На старим гробљима у околини Љига орнаментисан је релативно мали број надгробних белега. У Дићима је орнаментисана 51 од укупно 305 откривених плоча. Међу плочама откривеним 2013. године на западној страни локалитета, шест је орнаментисано. На плочи број 232 пластично је изведена представа у високом рељефу која асоцира на шематизован људски лик, где је глава изведена у виду круга без црта лица, док је тело у облику двосеклог мача. На плочама бр. 240 и 245 изведене су једноставне пластичне линије по централној оси, док је на плочи бр. 233 изведена представа дрвета живота у виду пластично формиране централне осе са по једном

Сл. 7. Слемењак у Јајчићу

Fig. 7. Trunk with a gable roof in Jajčić

граном у њеном горњем делу, које се пружају према западу. Облик рибљих леђа има плоча бр. 236, на којој је пластично изведена централна оса у чијој се горњој равни преплићу четири пластичне линије спојене у једној оси и одатле се зракасто шире на четири стране, две према истоку, а две према западу, с тим да се друге две закривљују пратећи пад плоче. Плоча бр. 248 има облик ромба са урезаном једноставном бордуrom у виду једне линије која окружује ивице плоче, а по њеној средини урезана је линија која дели рељеф плоче на два дела. Занимљива је представа на једној накнадно откривеној плочи од пешчара, на којој је у пластици изведен мотив четворолиста састављен од четири круга оријентације североисток–југозапад спојених једним централним кругом (сл. 7).

Трагови орнамената видљиви су на три плоче на Мађарском гробљу у Ивановцима. На једној плочи изведен је у пластици крст са луковичасто завршеним крацима. На другој плочи може се наслутити уклесана линија по централној оси, док се на трећој наслућује бордура која прати ивице плоче. На слемењаку са локалитета Маџарац у Јајчићу украшена је пластично изведеним крстом на предњој страни слемена. Два мала уклесана крста, један грчки а други латински, уклесани су на слемењаку бр. 1 на Мађарском гробљу у Љигу.

Сл. 8. Плоча са четворолистом

Fig. 8. Slab with a four-leaf motif

Хронолошки оквири

У погледу хронологије старих гробаља на територији општине Љиг и шире, најпре се можемо ослонити на гробља око средњовековних цркава у Славковици и Дићима. Д. Мадас издваја три основна типа гробова на Манастиринама у Славковици (А, Б, Ц) и један атипичан (Д). Први хоризонт сахрана представљају гробови А и В, који настају одмах по зидању цркве крајем 13. и почетком 14. века, што је *terminus post quem* за настанак гробља. Фаза гробова С хронолошки је опредељена у крај 14. и почетак 15. века и траје до првих деценија друге половине 15. века. За ову врсту гробова користе се сва расположива места, укључујући и унутрашњост цркве, која се попуњава у свим деловима осим олтарског простора, што доводи у питање да ли је црква била у функцији у познијем периоду (Д. Мадас 1984, 87–95). Ж. Жеж оквирно датује некрополу у Дићима у време од почетка 14. до 17. века, с тим да се плоче најближе цркви датују у прву четвртину 14. века, када је црква и зидана, што видимо по датуму на надгробној плочи челника Влгдрага, који се упокојио 1327. године (Ж. Жеж 2001, 137). Такође, гробље око Цркве Светог Илије у селу Ба такође би се могло сматрати синхроно настанку цркве почетком 15. века.

Слемењаци на Мађарском гробљу у Љигу могу се датовати према стилским карактеристикама у исто време када и слемењак у Славковици,

који Д. Мадас датује у почетак 14. века. У слично време може се датовати и ниски слемењак из Јајчића, који са својим бачвастим сводом и пластично изведеним крстом на предњој страни свода у потпуности подсећа на плочу бр. 149 из Дића, на којој је изведена идентична представа крста и налази се уз сам јужни зид цркве, што је простор најраније попуњен гробовима, дакле око прве четвртине 14. века. Усамљена плоча са локалитета Манастирине у Штавици по својим стилским карактеристикама могла би да се уклопи у исте хронолошке оквире као и плоче из прве фазе гробља у Дићима и Јајчићу.

Време настанка и трајања Мађарског гробља у Ивановцима не може се још увек са сигурношћу одредити. Представа крста са луковичасто изведеним крајевима крака мотив је близак репертоару старије фазе гробља у Дићима, односно периоду прве четвртине 14. века. Рустичне плоче и усадник са овог гробља могу представљати познију фазу сахрањивања и постављања надгробног белега, вероватно из 16–17. века, будући да се село спомиње у турским пописима 1525. године (А. Аличић 1984, 439–440). Иста хронологија могла би се применити за локалитет Маџари у Штавици, с тим да на овом локалитету још увек нема откривених трагова ранијих фаза сахрањивања, односно плоча које би се хронолошки могле одредити у 14. или 15. век, тако да засада можемо говорити о видљивом хоризонту сахрана из 16. и 17. века. Слична хронологија надгробних плоча забележена је у југозападној Србији, где се оне појављују до краја 16. и почетка 17. века (Ј. Ерделан 1996, 85–91). Сличну хронологију имају локалитети из шире околине, као што је ту случај са гробљем на локалитету Гушевац у Мрчајевцима, које се датује у период од 12. до краја 17. века (Д. Радичевић 2000, 61–106). О Црквицама у Козељу, Мађарском гробљу у Бранчићу и споменутом гробљу у Цветановцу још није могуће дати одређене хронолошке оквире.

Према резултатима истраживања старих гробља у Љигу и околини, археолошким методама можемо прелиминарно закључити да се гробља на овом простору формирају на самом крају 13. или почетком 14. и трају до 16–17. века. Управо је ово старија фаза старих гробља у околини Љига. У прилог оваквом датовању говоре нам историјски извори. У даровници кнегиње Милице и њених синова Стефана и Вука светогорском Манастиру Светог Пантелејмона из 1395. године спомиње се *црква Матери Божије у Драгобиљу* коју прилаже логотет Лука са селима и метохом, а за овај посед се назначује да је припадао извесном властелину Детошу (В. Гошњић 2019, 46–47). Село Драгобиљ у кази Рудник спомиње се у турским дефтерима 1530. године (У. Sarinay 2009, 29). С обзиром на то да је већ изнета претпоставка да је црква Матери Божије у Драгобиљу заправо стара црква

челника Влгдрага (Г. Томовић 2003, 171–172), може се претпоставити и да су Драгобиљ из даровнице кнегиње Милице и из турских дефтера једно место, односно данашње село Дићи. Села Штавица, Козељ, Ивановци и Пољанице спомињу се у *Сумарном попису Смедеревског санџака из 1525. године* (А. Аличић 1984) и у *Поименичном попису Влаха Смедеревског санџака из 1528. године*. Из ових пописа видимо да сва споменута села имају влашки статус и да представљају једну целину (А. Аличић 1984).

Након ове фазе, уочљив је дисконтинуитет. Већина старих гробаља се напушта и на њима нема поновног сахрањивања. Нова гробаља настају или поред оних старих или на потпуно новим локацијама. Тако су нова гробаља током 18. века и почетком 19. века основана у Ивановцима, Козељу, Бау, Славковици, Штавици и Цветановцу. У Јајчићу је гробље померено према западу на вишу коту, а у Дићима је сахрањивање настављено јужно и југозападно од старијег дела гробља. Сличну праксу имамо на главном сеоском гробљу у Живковцима, испод ког се налази локалитет Мађарско гробље, које је у неком тренутку напуштено, а сахрањивање се наставило на вишој коти на истом брегу. Једино је на локалитету Мађарско гробље у Љигу сахрањивање настављено на истом месту где су се налазили и средњовековни слемењаци. На основу датованих типова и примерака надгробних споменика из истраженог подручја и шире околине, као што су гробаља у околини Уба (М. Ж. Николић, 2006) и некрополе у Цветовцу и Скобаљу уз реку Колубару (М. Ж. Николић, Р. Арсић, М. Марковић, 2020), време настанка млађе фазе гробаља у околини Љига почиње почетком и током 18. века и траје кроз читав 19. век.

Закључак

На територији општине Љиг могу се уочити две основне хронолошке фазе старих гробаља. Прва фаза може се датовати у сам крај 13. и почетак 14. века и траје до краја 17. века, док се други хоризонт старих гробаља формира током 18. и 19. века. Старији, први хоризонт старих гробаља потврђен је на осам некропола на којима се налази укупно око 440 надгробних белега. Одликују га углавном хоризонталне плоче, којих има око 385, и врло ретко усадници (око 40), слемењаци (5), сандуци (1) и аморфни белези (4). Најрепрезентативнији надгробни белези израђивани су у првој половини 14. века да би касније квалитет израде полако почео да опада до потпуно рустичних и аморфних белега насталих током 16. и 17. века.

Приметна је концентрација гробаља прве хронолошке фазе у јужним и југозападним деловима општине Љиг, односно на падинама Рудника и Су-

вобора, у горњем току Љига и доњем току Драгобиља и Качера. Упадљиво је одсуство средњовековног материјала у источним деловима општине, односно у горњем току Качера, али на овом нивоу истражености још је рано доносити закључке о присуству насеља и гробља током средњег века и почетка турске владавине у овом делу општине Љиг. Засада усамљен случај слемењака у Јајчићу на средњем току Љига говори о изолованом насељу, што такође не мора бити дефинитиван закључак.

Судећи по континуитету сахрањивања на споменутим гробљима, може се закључити да се живот у овим крајевима наставио без већих прекида током пада Србије под турску власт 1459. године, о чему нам сведоче и турски пописи из 16. века. С временом су се форме белега дегенерисале и удаљавале од првобитних узора док сахрањивање није прекинуто крајем 17. века, када ови простори остају пусти. Ново становништво пристиже тек у 18. веку и радије бира да се сахрањује на новим местима него да користи стара гробља, која обично добијају назив „Мађарско”, односно на њих се гледа као на нешто страно, што не припада новој популацији. Засада је континуитет видљив једино на локалитету Мађарско гробље, где се сахрањивање наставило у континуитету од средњег века до данашњег времена, док су сва друга гробља на овом простору или престала да се користе или су имала дуже временске хијатусе током свог трајања. Наставак истраживања старих гробља на територији општине Љиг даће подробније резултате и опсежније закључке на ову тему.

ДОКУМЕНТАЦИЈА

Арснић, Р. 2018. *Извештај са заштитног археолошког истраживања порте старе цркве у Славковици у склопу реконструкције храма*, Ваљево, Завод за заштиту споменика културе, документација.

Антрополошки упитници за потребе монографије „Љиг – Вечити граничник” Удружења за неговање културног наслеђа „Челник”.

БИБЛИОГРАФИЈА

Аличкић, А. 1984. *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век I*, Чачак, Међуопштински историјски архив; Краљево, Историјски архив; Титово Ужице, Историјски архив.

Бошковећ Ђ. 1956. (ур.) *Археолошка налазишта и споменици у Србији, књ. II, Централна Србија*, Грађа 10, Београд, Српска академија наука и ументости.

- Bešliagić, Š.** 1971. *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Сарајево.
- Гошњић, В.** 2019. *Олтар Светог Георгија при реци Љигу. 1. Историја манастира Боговађе од краја XIV века до 1791*. Дучић, В. Гошњић.
- Зечевић, Е.** 2005. *Мраморје, стећци у западној Србији*, Београд, Српско археолошко друштво.
- Ердељан, Ј.** 1996. *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд, Археолошки институт; Нови Пазар, Музеј „Рас”.
- Јеж, Ж.** 1993. Резултати археолошких истраживања средњовековне цркве у селу Дићи код Љига, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17: 85–89.
- Јеж, Ж.** 1999. Црква Светог Илије у селу Ба, у: *Колубара, велики народни календар за просту 1999. годину*, ур. З. Јоксимовић и З. Ранковић, 229–234. Ваљево, Колубара издавачко друштво.
- Јеж, Ж.** 2000–2001. Некропола Дићи, прилог познавању средњовековних надгробних споменика, *Саопштења XXXII–XXXIII*: 135–147.
- Каниц, Ф.** 2007. *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, Београд, Logos art.
- Ковачевић-Мајкић Ј., Радовановић М.** 2006. Хидролошке одлике општине Љиг, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 55: 2006, 37–52.
- Мадас, Д.** 1984. *Славковица: средњовековна црква, средњовековно гробље, гробови деспота Ђурађа, Јерине и Лазара Бранковића*, Крагујевац, Завод за заштиту споменика културе.
- Марковић, З. Ј.** 2017. Црква у Моравцима, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије* 41: 83–91.
- Миливојевић, М. и Ћалић, Ј.** 2006. Основне геолошке и морфолошке одлике простора општине Љиг за потребе просторног планирања, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 55: 5–18.
- Мишић, С.** 2019. *Српско село у средњем веку*, Београд, Еволута; Службени гласник.
- Мишковић, Ј.** 1872. Опис Рудничког округа (с картом, сликама и таблицом), *Гласник Српског ученог Друштва XXXIV*, 178–335.
- Николић, М. Ж.** 2006. *Извори са камена о Тамнави 1804–1815*, Ваљево, Завод за заштиту споменика културе Ваљево.
- Николић, М. Ж, Арсић, Р, Марковић, М.** 2020. *Извори са камена: архив у камену о Скобаљу и Цветовцу*, Ваљево, Завод за заштиту споменика културе Ваљево.
- Павловић Љ.** 2011. *Колубара и Подгорина: насеље, порекло становништва, обичаји* (приредио Б. Челиковић), Београд, Службени гласник.
- Радичевић, Д.** 2000. Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима, *Зборник радова Народног музеја* 30: 61–109.
- Ракић, Т. М.** 2010. *Качер: насеље, порекло становништва, обичаји*, (приредио Б. Челиковић), Београд, Службени гласник.
- Sarınay, Y.** 2009. (ed.) *Semendire livâsi icmâl tahrîr defteri (937 / 1530)*, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV. Ankara, T. C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Томовић, Г. 2003. *Жупе у средњовековној Србији*. Докторска дисертација, Београд, Универзитет у Београду.

Тошић, Б. 2006. Регионални аспекти развоја општине Љиг, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 55: 187–201.

Шкриванић, Г. 1974. *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, Туристичка штампа.

Aleksandar Đukić

Cultural Heritage Society “Čelnik”, Ljig

**OLD GRAVEYARDS AND GRAVESTONES FROM
THE 13TH TO THE 17TH CENTURY IN THE TERRITORY OF
THE MUNICIPALITY OF LJIG**

Keywords: *old graveyards, Ljig, Kačer, tombstones, stećci*

Old cemeteries in the territory of the municipality of Ljig are by far the most numerous type of archaeological sites. The first preliminary conclusions were reached by analysing the material collected in previous research activities and the new material collected by the Association “Čelnik” from Ljig. According to the current state of research, we have about 440 tombstones from a total of 13 sites. The old cemeteries in the territory of the municipality of Ljig can be divided into two basic chronological phases: 1) the older phase, which dates back to the period from the end of the 13th and the beginning of the 14th century and which lasted until the end of the 17th century, 2) the more recent phase, which covers the period from the beginning of the 18th century to the present day. In this paper, we will deal with the older phase of the old cemeteries in the territory of the municipality of Ljig.